

JEDNA I/ILI VIŠE ISTINA

Relativizam u poimanju istine kroz povijest i danas

«Neobjašnjen život nije vrijedan
življenja, objašnjen život je
nepodnošljiv»

(S. Below)

Sažetak

U radu se polazi od pretpostavke da poimanje, spoznaja i razumijevanje istine nije statična, čvrsta, monolitna i nepromjenljiva konstanta, nego varijabla ovisna i o mnogim društveno-povijesnim i sociokulturnim čimbenicima. To i nije potrebno posebno dokazivati, povijest je to dostatno i zorno pokazala. Svaka epoha ljudske povijesti i svaki period ljudskoga življenja ima svoj ekvivalent u specifičnom poimanju, razumijevanju i življenju istine. I to ne istine kao filozofijskog, spoznajnoteorijskog, ontološkog problema, nego kao normativno-vrijednosnog razumijevanja i življenja istine kao temeljne i obvezujuće vrednote određenog epohalnog razdoblja. Time se nipošto ne želi reći da je istina «produkt» određenih sociokulturnih i povijesno-društvenih okolnosti ili čak determinirana njima, nego samo da je svakom epohalno-povijesnom razdoblju svojstveni određeni «duh vremena» kako se poimanje i razumijevanje istine kao temeljne vrednote određenog razdoblja reperkutira na živote ljudi određenog sociokulturnog i povijesnog okvira.

U tradicionalnom, *sakraliziranom* i predmodernom društvu istina je poimana i razumijevana kao tradicijom posvećena, monolitna i statična. Postojao je jedan jedinstveni *ordo* i jedna jedinstvena istina čiji je jamac bila univerzalna i obvezujuća religijska istina. U modernom, *sekulariziranom društvu* pak najprije dolazi do podvajanja realnosti, a time i poimanja istine, odnosno su-postojanja znanstvene i religijske istine. Svijet moderne i prosvjetiteljstva u svom se svjetonazorskom razdoblju priklonio prvoj, koja je na planu instrumentalne racionalnosti polučila besprimjeran tehnološko-tehnički uspjeh. No, svojim (reduciranim) poimanjem racionalnosti, jer je područje religijskoga «izbačeno» iz toga okvira, i racionalizacijom života, dovela je ne samo do radikalne svjetovnosti (sekularizma!), nego i do daljnje fragmentarizacije istine. A fragmentarizacija istine dovela je do globalnoga

gubljenja smisla. Gubljenjem *religijskih sastavnica* moderna posljednjih desetljeća prošloga stoljeća gubi svoj društveno-povijesni legitimitet i dovodi do novih epohalnih promjena nazvanih, vrlo općenitom kategorijom, *postmoderna*. Postmoderna, daljnjom fragmetarizacijom poimanja istine i «demitologizacijom velikih priča» vodi k plural-izmu istina, a potom i, radikaliziranjem svojih stavova, pragmatičnom shvaćanju istine kao interesa, odnosno njezinoj nespoznatljivosti i , u konačnici, nepotrebnosti i nemogućnosti. U postmodernom (postsekularnom) društvu, glede religije i religijskog ponašanja ljudi, jačaju dvije oprečne tendencije. S jedne strane radikalizacija sekularizacije, a s druge «*povratak svetoga*» i bujanje raznorodnih i različitih sakralnih skupina. Budući da u postsekularnom društvu pluralizma istina, na religijskom planu mogu procvasti (i cvatu) različiti i raznorodni fundamentalizmi, na svjetovnome planu radikalizacija svjetovnosti rađa «*sekularistički svjetonazor*». A on postavši kao i svaki –izam! (ideologija!) vodi k suptilnoj i sofisticiranoj, sui generis, *diktaturi relativizma*. Paradoksalno?! Samo na prvi pogled i onima koji ne poznaju dovoljno problematiku o kojoj je riječ.

Ključne riječi: istina, sakralizacija, sekularizacija, postsekularnost, relativizam, moderna, postmoderna, , diktatura relativizma.

Uvod

Kada je riječ o kulturološkim pitanjima razumijevanja suvremenoga društva i njegova življenja u skladu s poimanjem istine, a to je ponajprije namjera ovoga članka, raspon se kreće u vrlo široku povijesno-kulturološkom luku. Od zagovornika neupitnosti, monolitnosti jedinstvene istine i/ili «monopol nad istinom», preko onih (skeptika i agnostika) koji tvrde da (nam) istina uvijek i u svemu izmiče i ostaje nespoznatljiva, pa sve do radikalnih relativista čije nijekanje istine seže do ekstremno radikalnog nijekanja (svake) istine. Kod potonjih je zapravo riječ o *relativizaciji i relativizmu istine i apsolutizacije relativizma*. Pogledaju li se stvari sa socijetalnog, povijesnog i kulturološkog zrenika konkretnoga življenja suvremenog (post)modernoga društva, što je ponajprije i namjera ovoga članka, radi se *po prvi put u povijesti*, barem što se tiče društava zapadnoeuropskog kulturno-civilizacijskoga kruga, o svojevrsnoj *kulturi relativizma*.

U ovom radu, dakle, neće biti riječ o filozofsko spekulativnim niti spoznajno teorijskom poimanju istine, niti čovjekovim spoznajnim i teorijskim mogućnostima i ograničenjima u tom poimanju, nego ponajprije razumijevanju i življenjem istine kao

(temeljne) vrednote kako nam se nadaje u obzoru uobičajenoga ljudskog govora i iskustva. Riječ je ponajprije o uobičajenom ljudskom poimanju i življenju istini kao vrednote, odnosno specifičnom svjetonazorskom, vrijednosno-normativnom i u konačnici doživljajno iskustvenom poimanju življenja istine u velikim povijesnim razdobljima europskog kulturno-civilizacijskog kruga. Razumije se da se pritom nipošto ne želi stati na stranu onih koji drže da se istina dobiva nekim konsenzusom ili njezinim većinskim prihvaćanjem, niti ustvrditi da je istina stvar dominantnog mnijenja u društvu, nego samo pokušati razumjeti vrlo veliku egzistencijsku važnost koju poimanje i življenje istine u tim velikim epohalnim kulturološko-povijesnim razdobljima ima. Želimo li to malo pobliže odrediti u temeljnim obilježjima i glavnim odrednicama pojedinih epoha, onda ponajprije treba naglasiti da se iz razumijevanja svake povijesne epohe može, manje ili više, jasno razabrati da je svakom vremenu svojstveno i određeno poimanje, shvaćanje i življenje istine baš toga vremena. Stoga bi se moglo opravdano reći da se radi ponajprije o društvu i vremenu kojemu je svojstveno određeno shvaćanje istine kao «duha» vremena. Naravno da pritom nije riječ o duhu u filozofijskom, metafizičko-substancijalnom smislu, nego o prethodno spomenutom specifičnom *svjetonazorskom, vrijednosno-normativnom* shvaćanju i prihvaćanju istine kao vrhovnog smisla života, odnosno kao temeljne vrednote i glavne odrednice određene epohe.

Mišljenja smo stoga da bi bilo potrebno, zbog cjelovitijeg razumijevanja tako postavljene stvari, istražiti i temeljna obilježja društveno-povijesnih i sociokulturnih okvira i okolnosti u kojima se takvo poimanje, razumijevanje i življenje događa. Držimo također da se ta temeljna obilježja i takvo poimanje istine, njezino razumijevanje i življene kroz dugi i mukotrpan povijesni hod, barem sa sociološkog zrenika, ponajbolje dadu odrediti pojmovima “predmodernog” - “*tradicionalno*”, “*moderno*” i “*postmodernog*” društvo¹.

Naime ove tri vrlo općenite (inegzistentne, «idealnotipske», u Weberovu smislu) kategorije i vremensko-epohalne podjele mogu pripomoći cjelovitijem uvida u tu problematiku. I dok se na opisu predmodernog, tradicionalnoga društva, glede poimanja istine, nije potrebno osobito zadržavati, jer se općenito nije ni postavljalo, mada su i poimanje istine i relativiziranja i osporavanje toga poimanja, kako nas povijest uči, stari koliko i sami čovjek, potrebno je više pozornosti obratiti pitanjima metamorfoze toga poimanja u modernom i poglavito *postmodernom* vremenu.

1 Ovakvoj strukturnoj podjeli epohalnih razdoblja logično uporište daju prefiksi *pred* i *post*. Na taj se način, naime, pojam moderne nadaje kao središnji pojam, onaj pomoću kojega se mogu prepoznati i detektirati epohalni društveni procesi i promjene kako u *predmodernom* (*tradicionalnom*) tako i u *suvremenom, postmodernom* razdoblju.

I. Rasap srednjovjekovlja i shvaćanja monolitnosti istine;

Jedna jedinstvena istina – sakralizirano društvo

U tradicionalnom, statičnom društvu istina je poimana kao jedna i jedinstvena zaokružena cjelina (*ordo*) i tek se u kasnom Srednjem vijeku tzv. *sporom oko univerzalija* počinju nagrizati temelji takova shvaćanja. Naime, taj je spor, prisjetimo se, raspirio razlike još od doba antičke filozofije aktualno pitanje o odnosu općega i pojedinačnoga, odnosno kako odrediti *bitak općenitosti (universalia)*, tj. *kako shvatiti bitak rodnih pojmova*. Rasprava je trajala vrlo dugo (od IX. do XIV. st), a srž sporenja dade se svesti na nužnost opredjeljivanja (isključivo) za jednu od dvije dijametralno suprotstavljene strane: *realiste ili nominaliste*.

Realisti su tvrdili da su univerzalije nešto što za sebe i po sebi postoji *realno* izvan subjekta i posve neovisno o njemu i nezavisno od svih pojedinačnih stvari (*universalia ante res*). Dapače, pojedinačne stvari tek jesu po takvoj općosti, a ono najopćenitije ujedno je i najzbiljskije (*ens realisimum*), a to je Bog, koji je kao *ens realisimum* ujedno i jamac svih drugih realija.

Posve oprečno ovom stajalištu je stajalište *nominalista* koji su tvrdili da su universalije tek nešto što postoji samo u predodžbama *spoznavajućeg subjekta*. Universalije su samo imena ili prazne riječi (*flatus vocis*), koje služe tek kao znakovi za raznovrsnost nečega što je primarnije od njih samih. Nominalističko shvaćanje na taj način radikalno reducira *ontologijski status* *universalia*. Svodi ih na nešto što ontologijski postoji *poslije* pojedinačnih stvari (*universalia post res*). Drugačije kazano: *predstavlja i predpostavlja* jednu od sebe primordijalniju, izvorniju zbilju (po kojoj zapravo tek i jest).

U jednome od ovih oštro suprotstavljenih stajališta Hegel (opravdano) prepoznaje daleko više od filozofijskog sporenja o ontologijskom ili formalno logičkom problemu. On tu jasno razabire prve razgovijetne znakove *formiranja svijesti* o uspostavljanju upravo one *ključne* sastavnice *bitno novoga (modernoga!)*² *svijeta – subjektiviteta*. Temeljno obilježje tog novog (*modernog*) svijeta očituje se ponajprije oblikovanjem i izdvajanjem *jedne bitno nove* konfiguracije socijetalno-povijesnoga života koju je najprimjerenije imenovati subjektivitetom, kao i novog odnosa između *subjekta i objekta*, primjerenog zahtjevima *«probuđenog subjekta»*. A upravo je probuđeni subjekt bio ključnim čimbenikom koji svojim

2 H. Burger, *Filozofija tehnike*, Zagreb, Naprijed, 1979, str. 43., pripominje da je upravo u kontekstu spora o univerzalijam prvi put upotrijebljena riječ *moderno*, te su nominalisti nazivani modernima, a njihova logika definirana kao *logica modernorum*

mišljenjem i u mišljenju *stvara* posve novi sklop stvari i prekida sve veze s dotadašnjim, predmodernim, tradicionalnim svijetom. U razumijevanju triju vremenskih dimenzija (prošlosti, sadašnjosti i budućnosti) središnje mjesto u formiranju života više ne pripada, kao što je do tada u predmodernom društvu bilo samorazumljivo, prošlosti i tradiciji nego sadašnjosti. Usmjerujući se samo na *sadašnjost (prezentizam)*, (pre)kida sveze s prošlošću i otvara se budućnosti. «Time je sadašnjosti natovareno (pre)teško breme, jer ona se uvijek iznova mora moći oblikovati na bitno nov način - bez uzora, bez oslanjanja na ono što je prošlo: *takoreći iz sebe same*».³ Usporedno raskidanjem s prošlošću i otvaranjem budućnosti događa se preko redefiniranja sadašnjosti koja se razumijeva kao trajno *obnavljanje*. Nestalo je čvrstog i sigurnog «*tradicijom posvećenog*» temelja u kojemu bi istina imala svoje duboko ukorijenjenje i sidrište. Budući pak da je tog čvrstog ukorijenjenja i sidrišta nestalo, odnosno da je sakralizirana slika svijeta nestala, a *ordo* definitivno otpravljen u prošlost, ostaje trajna mijena, traženje i/ili «stvaranja» istine. Naravno, po ljudskoj mjeri probuđenoga, «punoljetnog i autonomnog» subjekta. Svijet se sve više desakralizira i gubi svoju aureolu sakralnosti i tajanstvenosti. Više nije obavijen nimbusom tajanstvenosti i čarolijom kozmičkih sila; nadnaravno je “protjerano” iz društva, a s njime i sigurni, čvrsti objektivni («izvanjski») ne samo kriterij, orijentir i oslonac nego i jamac jedinstvenoga shvaćanja istine.

Desakralizacija društva je, zapravo, istoznačnica za njegovo *posvjetovljenje*, tj. sekularizaciju. Temeljno obilježje takvoga društva biti će onda demistifikacija svijeta, a njegova glavna karakteristika *racionalizacija života*⁴. Svijet više nije, kao u sakraliziranu⁵ društvu, obavijen nimbusom tajanstvenosti i čarolijom kozmičkih sila; nadnaravno, tj. Istina je “protjerano” iz društva, a istina (p)ostaje podložna trajnim (pro)mijenama, «stvaranjima», fragmentaciji i «multipliciranju».

Desakralizacija, kao epohalni, povijesni i društveni fenomen svjetskih razmjera, potpuno je oprečna sakralizacijskom ustrojstvu staroga društva. No, do te i takve desakralizacije dovelo je ipak kulturno vjerovanje u čovjekovu autonomnost (od transcendentnog), njegovu “punoljetnost” te znanstveni i tehnički linearni progres. U predmodernom, tradicionalnom društvu ljudi su živjeli u jednom, monolitnom i posve istom kulturnome ozračju. Istina u njemu smatrana je ne samo jednom i jedinstvenom, potpuno

3 Z. Zeman, *Autonomija i odgođena apokalipsa*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 2004, str. 19.

4 M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der verstehenden Sociologie*, Tübingen, 1964.

Premda kod M. Webera za te sociokulturne procese uglavnom prevladava izraz *Entzauberung* što bi značilo neku vrstu *razčaravanja* (gubljenja čari), odnosno nestajanja nimbusa tajanstvenosti svijeta, radi se zapravo o sekularizaciji, tj. posvjetovljenju svijeta.

5 Kao primjer sakraliziranog društva uzima se srednjovjekovno, tradicionalno društvo. Stanje posvemašnje sakralnosti trajalo je do pojave humanizma i renesanse u kulturu, prosvjetiteljstva kao nazora na svijet u ideologiji, liberalizma u gospodarstvu i Francuske revolucije u politici.

nedjeljivom i nepromjenjivom, nego i svetom. Sakraliziranoj istini, njezinoj cjelovitosti i monolitnosti, kao, uostalom, i sakraliziranu tradicionalnom ordu, stubokom će temelje uzdrmati nastupajuće novovjeke ideje autonomije, epohalna događanja koja će dovesti do *fragmentacije istine* i definitivnu prevagu dobiti u modernome društvu.

II. Moderna – dvije i više istina; sekularizirano društvo

Već je, dakle, u kasnom Srednjem vijeku došlo do oštre podjele između subjekta i objekta, razuma i osjećaja, a shvaćanje istine i religije reducirano (samo) na spoznajni proces. Svrhovitost (finalitet) je zamijenjena strogom i izravnom kauzalnošću. Cjelovitost realnosti podijeljena je na stvarnost koja misli (*res cogitans*) i protežnu stvarnost (*res extensa*). Stvarnost se više ne sagledava u otvorenim *okvirima svrhovitosti* nego u zatvorenom krugu *uzroka i posljedice*. Preko stvorenja razum uzročno-posljedičnim zaključivanjem dolazi do Stvoritelja (Toma Aquinski). Početak moderne i stavljanje subjekta u središte pozornosti, barem u filozofiji, možemo tražiti u ovim podijeljenostima. Poglavito u filozofiji R. Descartesa i I. Kanta. Načelo emancipirane subjektivnosti i čovjekove autonomije - *sapere aude!* - oblikuje cjelokupni moderni život. Još prije toga na religijskom planu načelo subjektivnosti svoje začetke ima u «modernoj», individualnoj religioznosti (*devotio moderna!*), dakle, već u XIV. st.

Kantova osebujna «arhitektonika uma» i postavljanje uma za najviše kritičko sudište dovelo je do toga da se baš sve što pretendira na istinitost i valjanost mora moći opravdati pred tim (vrhovnim) sudištem. Pritom se dogodilo, protivno duhu metafizičke i kozmologijske tradicije, da u središte pozornosti dođe epistemologija, a sam um biva podijeljen, desubstancijaliziran i rastvoren u svoje «konstitutivne dijelove». Razdvojene su, naime, i na vlastite, nepremostivo razgraničene temelje, postavljene: *teorijska spoznaja* (objektivna istina, čisti um!), *praktični um* (moralno-etička sfera) i *rasudna snaga* (estetska procjena). Jedinstvo uma od tada postoji još samo formalno, a tradicionalno shvaćanje jedinstvenosti i cjelovitosti istine, što je u tradicionalnom, sakraliziranom društvu kao objedinjujuća moć zastupala religija, biva trajno *rascijepljenim na različite međusobno nepremostive sfere*. Tako se znanost, moral i umjetnost razdvajaju (do konca XVIII. st.) u posebna, jasno razgraničena područja. U njima se bitna pitanja postavljaju i rješavaju prema vlastitim, autonomnim područnim logikama. Istodobno se cijela ta sfera, kao *područje znanja, odvaja od sfere vjerovanja*. A u području znanja, odnosno preciznije kazano znanosti,

metodološkim (legitimnim!)⁶ polazištem postaje načelo *etsi Deus non daretur*⁷. Na taj je način konstituirajuća znanost lišila ne samo prirodu nego i život u cjelini svake tajanstvenosti i svakog finalnog smisla i pretvorila ih u puki objekt (ili točnije kazano materijal) na kojemu subjekt čini što god hoće ili mu se prohtije. Finalnost je zamijenjena strogom kauzalnošću.

Na etičko-moralnom području pak subjektivnost se očituje tako da su moralno-etički pojmovi lišeni svakog naravnog, «izvanjskog» uporišta, orijentira i jamstva istinitosti i skrojeni po mjeri priznavanja subjektivne slobode pojedinca kao najviše vrijednosti. Ne možemo se u ovom radu podrobnije baviti temom racionalizacije nego samo notirati njezino glavno obilježje koje se reperkutira na stanje religije u modernome društvu. Među glavna obilježja racionalizacije⁸ svakako spada opće povjerenje u moć spoznaje i znanja, poglavito u pozitivne, empirijske znanosti i njihova soteriološka obećanja o linearnom progresu društva. Načela subjektivnosti na moralno etičkom i vrijednosno normativnom planu, međutim, pokazuje se bitno «jednostranim načelom. Jer ona posjeduje uistinu «besprimjernu snagu» stvaranja subjektivne slobode i refleksije kao i potkopavanja religije (koja je nekoć nastupala kao objedinjujuća moć). Subjektivnost, međutim, nema snage kojom bi sâma – isključivo u mediju uma! – uzmogla regenerirati ono objedinjujuću moć. Slabost se dakle vidi u tome što se prosvjetiteljstvo, dodoše, uspjelo zavadiati s religijom i uniziti je, ali tu «svađu», s druge strane, nije uspjelo pretvoriti u uvjerljivu «pobjedu» uma. Nije došlo do eliminacije vjerovanja i stvaranja nekakvog nadsvođujućeg, nadređenog znanja, koje bi obnovilo nekadašnju harmoniju, nego je svijet (p)ostao podijeljenim i rascijepljenim, a znanje naprosto

6 Ovo je načelo legitimno metodološko polazišta u okvirima istraživanja (pozitivnih) znanosti. Znanost u svojim istraživačkim procesima ide svojom autonomnom logikom, ali se to metodološko pravilo ne smije uzdizati na razinu univerzalnog *svjetonazora* (Weltanschauung). (S. Tadić, *Službenici* Svetoga, Zagreb, Školske novine, 1993.).

7 Izraz *etsi Deus non daretur* (kao da Boga nema) potječe od pravnika Huga Grotiusa – *De iure belli ac pacis*, Prolegomena 11. Pojavljuje se u širem kontekstu novovjekovne ideje autonomije. Nakon vjerskih ratova u XVI. I XVII. st. religija, naime, u europskim društvima gubi svoju integrativnu funkciju; ona prestaje biti temeljem (istine!) koji bi sve povezivao i za sve bio obligatan. Da bi se uspostavio novi društveni poredak i mir i tako omogućio novi suživot ljudi u promijenjenim okolnostima, religija je proglašena «privatnom stvari» pojedinca, a novi temelj za suživot ljudi u društvu našli su pravnici i filozofi u tzv. prirodnom pravu do kojega se dolazi razumskim uvidom u stvarnost čovjeka i društva i koji svaki čovjek može spoznati i razumjeti kao obvezno bez obzira na religijsku pripadnost. Zato prirodno pravo vrijedi za svakoga «*etsi Deus non daretur*», kao da Boga nema. Izraz je u kasnijim vremenima prenesen u kontekst rasprave o odnosu vjere i (prirodnih) znanosti.

8 Prema Kumaru (K. Kumar, *The rise of modern society, Aspects of the social and political development of the West*, Oxford, Basil Blackwell, 1988.) postoji pet temeljnih načela modernosti: *individualizam, diferencijacija, racionalnost, ekonomizam i ekspanzija*. B. S. Turner sažeto kaže da je «modernost posljedica procesa modernizacije, kojim društveni svijet potpada pod vlast *asketizma, sekularizacije, univerzalističkih zahtjeva instrumentalne racionalnosti, diferencijacije različitih sfera života, birokratizacije ekonomskih, političkih i vojnih praksi, i rastuće monetarizacije vrijednosti*.» Po sebi je razumljivo da se svaki od ovih procesa i svi zajedno reperkutiraju i na status religije a poglavito pak na status religijskih institucija u društvu. (B. S. Turner, *Theories of Modernity and Postmodernity*, London: Sage, 1995.).

stavljeno *pored* vjerovanja».⁹

Glavno obilježje modernog društva je, prema mišljenju jednoga od stupova sociologije Maxa Webera, upravo racionalizacija, intelektualizacija i nadasve *demitologizacija*, odnosno *demistifikacija* (Entzauberung – razočaranost!) svijeta. Svijet više nije, kao u predhodnom sakraliziranu društvu, obavijen nimbusom tajanstvenosti i čarolijom kozmičkih sila. Nadnaravno je protjerano iz društva, a ono što slijedi je sekularizacija (posvjetovljenje) života. Gubi se pretpostavka o *istini kao iskonu* i temeljnoj ontološkoj kategoriji cijel(ovit)e stvarnosti.

Njemački idealizam pak ovaj redukcionizam istine i racionalizaciju vjere vodi dalje do tvrdnje da Bog ne prodire u čovjekovu empirijsku (iskustvenu) spoznaju. Hegel je u svojoj kritici Schleiermachersa radikalno zanijskao svaku mogućnost iskustvenog, čuvstvenog doživljavanja vjere. Osjećaji, prema njemu, uopće ništa ne dokazuju, ostaju dvoznačnima te se stoga moraju vlastiti religiozni doživljaji zadržati za sebe. Tako religija ne postaje samo razumska stvar nego postaje privatna stvar svakog pojedinca. Tu se, čini nam se, korisno svako sekularizirano mišljenje o irelevantnosti religije za društvo. Tko zna što je čemu prethodilo: praktično sekularno ponašanje ovom mišljenju ili je pak sekularizirana misao bila uzrokom sekulariziranoj praksi.

U vremenu moderne dominiralo je uvjerenje, ili točnije kazano *vjerovanje*, da se racionalnim putem mogu riješiti baš svi problemi, nadići svi društveni i povijesni utjecaji i postići potpuno *objektivan* uvid u stvarnost kakva doista jest.

Osnovica na kojoj počiva razvoj modernog društva svakako je princip *racionalnog* ustrojstva društva. Operacionalizacija toga principa očituje se kroz razvoj (pozitivnih) znanosti, specijaliziranih primjena tih znanosti (tehnika) i sve veću diferencijaciju društva. Načelo racionalnosti ujedno znači prekid s tradicionalizmom dotadašnjeg društva.

Radikalna kritika tradicije koja u dugačkom povijesnom hodu od kasne skolastike preko Descartesa i Kanta do Hegela, uz iskustva reformacije, renesanse, prosvjetiteljstva i novonastajućih prirodnih znanosti, u nepovrat otpravlja srednjovjekovni zaokruženi *ordo*, i prati tegobno povijesno probijanje jednoga bitno novoga modernoga svijeta.¹⁰ Pozitivne

9 Z. Zeman, *Autonomija i odgođena apokalipsa*, Zagreb, Sveučilišna naklada, 2004, str. 22.

10 Riječ moderna, čini se, dolazi iz kasne antike (V. st.) od latinskoga pridjeva *modernus* (-a, -um) u kontrapoziciji s pridjevom *antiquus*, a upotrebljavala se u smislu da bi kronologijski označila dvije suprotnosti: kršćansku sadašnjost za razliku od poganske prošlosti (B. Smart, *Modernit*, Rijeka, Ex libris, 2005., *Postmodernity*, Rijeka, Ex libris, 2005. and Smart, *Theories of Modernity and Postmodernity*. London, Sage. 1995.). Habermas (J. Habermas, *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Frankfurt am Main, Suhrkamp. 1985.), također ukazuje na to da je imenica *modernitas* u uporabi od vremena kasne antike, ali i podsjeća da je pridjev *moderan* substantiviran u europskim jezicima vrlo kasno; otprilike tek u drugoj polovici IX. st.

(empirijske) znanosti i na njima utemeljena tehnika imaju ključnu ulogu i odlučujući utjecaj pri prijelazu iz predmoderne u modernu epohu društvenoga i povijesnoga hoda.

Nakon «*zaruka*» vjere i znanosti u predmodernom srednjovjekovnom društvu, nakon antagonizma i sporenja kroz nekoliko stoljeća, dolazi do potpune «rastave». Znanost ništa više ne očekuje od vjere, a ni vjera od znanosti¹¹. Pozitivna znanost zacijelo ima i središnju važnost u pridonošenju činjenici da čovjek dođe u središte pozornosti i preuzme prostor koji je tradicionalno pripadao religiji i Bogu. Soteriološka i slatkorječiva obećanja znanosti, koja je obećavala rješenje baš svih čovjekovih problema, međutim, rađaju novim mitovima. Kulturno vjerovanje u znanost u moderni, kao i sve čemu se u moderni iskazivao kult kao religijskom, stvara zapravo nove mitove: *mit o linearnom progresu, objektivnoj neutralnosti, evoluciji, ljudskoj savršenosti i autonomiji*. A tim je mitovima (budući da su mitovi!) također potrebna demitologizacija. Tu će pak demitologizaciju izvesti nove epohalne promijene koje se vrlo općenito mogu nazvati postmodernom.

III. Kraj «Velikih priča» i/ili same povijesti; Postmoderna (postsekularno društvo) - nema istine

Postmoderna kao epoha «rođena» je posljednjih nekoliko desetljeća prošloga stoljeća. Riječ je o široko zastupanom mišljenju, svojevrsnom nazoru na svijet (svjetonazoru), gotovo općeprihvaćenom stavu prema realnosti, svijetu, društvu i čovjeku u XXI. st. I to na svim područjima ljudskog djelovanja: filozofiji, znanosti, umjetnosti, kulturi. Namjera postmoderne je ukazati na neodrživost sustava kao misaonog okvira za obuhvaćanje cjelovite istine čovjekove egzistencije. Smatra ga neprimjerenim obrascem za proučavanje ljudskoga svijeta jer joj time *izmiče cjelovitost te istine*.

Egzistencija kao sfera individualizacije općenitosti ostaje (po)kraj sustava i i/ili ga smatra sporednim. Time je također izostavljen iracionalni i instinktivni nepredvidivi dio ljudskoga duha koji također čini realnost ljudskog egzistiranja. To su stavovi koje postmoderna kritizira na području mišljenja i filozofije. No, kritika postmoderne usmjerena je također i na društveno-povijesne pojave, odnose i vrijednosti koje su posljedice takvih ontoloških pretpostavki. U pitanjima poimanja i razumijevanja istine, postmoderna drži da je ona ljudima jednostavno ne samo nedohvatljiva, nego, štoviše, suvišna i nepotrebna. Još početkom moderne reducirana (cjelovita) stvarnost na *res cogitans* i *res extensa*, u

11 . J. Moltmann, *Raspeti Bog, Kristov križ kao temelj i kritika kršćanske teologije*, Rijeka, Ex libris, 2005.

postmoderni će u konačnici dovesti i do reduciranog razumijevanja istine. Naime, od sakralizirane i monolitno shvaćene (i obvezujuće) istine u predmodernom društvu, povijesni put preko moderne vodi k podvojenosti (znanstvene i religijske), a potom sve većoj fragmentaciji, partikularizaciji i pluralizmu istina. Fragmentarizacija istine pak (do)vodi do globalnoga gubljenja smisla. A svijet moderne i čovjek u njemu *(p)ostaje definitivno lišen svoje utopističke aureole*. Povijesni hod dalje vodi prema epohalnim sociokulturnim promjenama, odnosno k postmoderni. Poimanje istine kao cjeline u predmodernom, tradicijom oblikovanu sakraliziranu društvu u modernom sekulariziranu društvu se podvaja, fragmenatarizira i reducira na *točnost (događanja)*, da bi se u postmoderni potpuno «rastočila» i bila svedena na *pragmatičnost postupanja*.

Sve ono što je tradicionalno stremilo općevažećoj istini za postmodernu su povijesno dovršene «*velike priče*»: religija, filozofija, znanost,... Sve ono što stremlji k općem važenju, kaže postmoderna, više se ne može održati. Taj stav ne samo da ukida općevažeće razumijevanje i shvaćanje istine, zamjenjujući ga točnošću informacije i interesom kao determinirajućim pokretačem egzistencije, već s podsmjehom ukida i odbacuje samu mogućnost tog stava kao odnosa prema stvarnosti. Svojim zalaganjem za «*demokratičnost i pluralizam*» mišljenja, dozvoljavajući bilo kakav pristup stvarnosti ne dopušta dijametralno suprotan stav. Svojim univerzalnim (općim) stavom da je svaka univerzalna (opća) tvrdnja nemoguća, taj stav zapravo sam sebi dokida smisao jer je i on tvrdnja općeg značenja. Osim toga, takav je pristup i totalitaran i samoživ te dozvoljava multidisciplinarnost samo unutar skučenih ograničenja svojih nereflektiranih ontoloških pretpostavki. Dopušta samo više pristupa čije je ishodište uvijek jedan te isti stav prema realnosti. Takav stav svodi sebe na *apsolutno važeći i istiniti* stav. Time što pritom ruši vlastita načela na kojima i sam počiva, nije (mu) uopće važno.

Apsolutni relativizam kao osobina postmoderne je moguć, kako nam to pokazuje stvarnost posljednjih desetljeća. Pitanje je, međutim, je li kraj na vidiku i vodi li on k samouništenju, odnosno «*kraju povijesti*». Jedna od posljedica ovakvog pristupa stvarnosti je razbibriga, igra, promidžba, tj. marketing. Jedino što je važno jest *kako izgledaju stvari*. Postmoderni pristup realnosti i istini doveo je ne samo do apsolutizacije relativnosti nego i do diktature relativizma. Stav koji generalno zastupa je istina interesa pragmatičnost.

Nesigurni društveni uvjeti, globalne krize, sofisticirane globalizacije, «sukob civilizacija»¹², «kraj povijesti»¹³, pojačane tenzije između društva i pojedinca, a poglavito metafizička kriza, (da ne reknemo atrofija!), i trajna kriza identiteta u postmodernom društvu, «društvo visokog rizika»¹⁴ (Beck!), mogu samo ubrzati radikalno traženje čvrstog oslonca i obvezujuće istine neukorijenjenog i površnog postmodernog čovjeka. Čovjeka, prema tvrdnjama G. Vattima, *slabe ontologije i slabog (oslabljenog) mišljenja – il pensiero debole*¹⁵ (Kraj moderne). Tri su imena temeljna za Vattimova promišljanja: F. Nietzsche glavni osporavatelj pojma *napretka*, M. Heidegger koji je «*oslabio bitak*», destrukcijom njegove *apsolutnosti i svodenjem na događaj*, što kao konsekvencu ima i nestajanje jednoznačno shvaćene povijesti i tradicije, kao i potrebe za njenom re-interpretacijom i shvaćanjem, tj. hermeneutikom. Time smo došli i do trećega imena važnoga za Vattima, a to je H. G. Gadamer

Nema nikakove dvojbe da sam temelj postmoderne čine i promjene u poimanju i razumijevanju istine. Heidegger tvrdi da grčki termin *aletheia*, u svom izvornom značenju riječi znači «*neskrivenost*», «*raskrivenost*» (*die Unverborgenheit*). U poimanju istine, dakle, radi se o raskrivenosti, dolaženju (stvari) na čistinu, gdje bivaju rasvijetljene i gdje se (u svojoj neskrivenosti, golosti!) pokazuju onakvima kakve (doista) jesu. Na taj je način promijenjeno i poimanje istine u moderni kao točnost, činjeničnost, što je i bio temeljni kamen «novovjekih bogova»: (pozitivne) znanosti i, na njoj utemeljene, tehnike. Poveže li se točnost s *načelom korisnost* kao jedinom (i konačnom svrhom), a korisnost s temelji na interesu što mu je i osnovno obilježje, lako se stigne do relativnosti točnosti, odnosno do relativnosti istine. Na potpun i cjelovit način to će doći do izražaja u (post)modernom *pragmatizmu* kao načelu koje dominira u gotovo svim područjima suvremenog života.

Konsekvence takvog (postmodernog) mišljenja su uvjerenja da se do nekog istinitog stanja stvari ne može doći, odnosno da se stvari ne mogu pokazati u svojoj *razotkrivenosti* onakvima kakve jesu, u svojoj neskrivenosti, tj. istini. Na taj način i sama ideja istinitosti postaje nepotrebnom, beskorisnom i odbačenom. Istinitost (i neistinitost) ovisi o tome iz «kojega se kuta» neki fenomen promatra. Na taj se način, tvrdi Seppmann, čovjek postmoderne kreće u svijetu bez istine, kriterija i perspektive, nade i vizije¹⁶ Kritika društva u

12 Hatington, *Sukob civilizacija*, Zagreb, Izvori, 1998.

13 Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.

14 U. Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt, 1986.

15 G. Vattimo, *Kraj moderne*, Zagreb, Matica hrvatska, 2000.

16 N. Seppmann, *Die «Postmoderne» als Realitet und Ideologie*, – Dokumentationssystem für Gesellschaftstheorie, Gesichte und Politik, 1997., prema N. Sekulić, Postmodernizam i kraj antropologije, *Sociologija*, Vol. XLIV (2002.), br. 4, str. 343-366.

skladu s kriterijima uma i racionalnosti je potisnuta, a «*istine velikih priča*» svedene na mjeru običnoga maloga čovjeka. *Fundamentalni* (ili možda preciznije kazano *fundamentalistički*) *relativizam* «obmana i samoobmana uzdignute su do vrhunskog metodološkog principa». Pluralizacija uma kod postmoderne u obliku diskontinuiteta, proizvoljnosti i relativizma osporava glavne tekovine racionalizma i mogućnosti razlikovanja *istine od privida, stvarnosti od iluzije, napretka od nazadovanja*. Otvorenost i tolerancija postmoderne, međutim, nipošto nisu imuni protiv ideologija otkrivenja i ezoterike, te ambivalentnost postmoderne otvara put renesansi predmoderne. Radikalnoj kritici racionalizma prijete opasnost upadanja u iracionalizam. Relativizacija dostignutih standarda i izoštenih (racionalističkih) kriterija moderne i prijelaz u epistemološkom pogledu k mnoštvu ravnopravnih pravaca i usmjerenja stvara situacije bez kriterija u kojoj čak i zov za (totalitarnim) «vođom» može naći svoje uporište. U idejnom pogledu postmoderna je vrlo raznorodna i višeznačna i stoga otvorena čak i predmodernim silnicama i mišljenjima. U postmoderni se ne radi više o tome da bi se umskim naporom tražilo put i došlo do *raskrivenosti (istine)*, (ako bi se istina ipak poimala u njenom izvornom značenju kao ontološki substrat realnosti), nego se ukazujući na sve veća skrivanja i prikriivanja, nagomilavanja svih mogućih (tadicijskih i povijesnih) kontingentnih i akcidentalnih slojeva, kao mnoštva (nepotrebnih) informacija, ukazuje na teškoće i nemogućnost dolaska do istine o bilo kojoj stvari i bilo kojem (povijesnom) događaju.

Umjesto zaključka

Rasulo srednjovjekovnog orda, i definitivni silazak s pozornice povijesti sakralizirane slike svijeta i njemu imanentne društvene paradigme kao i oštra suprotstavljenost između iskustva i pojmovanja (*res extensa*, *res cogitans*), svakako je značilo i redukcionizam shvaćanja istine (samo) na racionalno-kognitivnu dimenziju. Novovjeke ideje autonomije (*“sapere aude!”* i *“etsi Deus non daretur!”*) čovjeka i njegove punoljetnosti tome su također uvelike pridonijela svoj obol. Religiji i religioznosti na taj je način radikalno zanijekana svaka mogućnost prodiranja u iskustvenu sferu čovjeka.

Moderna su pak društva, društva koja su nastala rasapom srednjovjekovnog orda i spomenute društvene paradigme, kompleksna, složena, društva. Karakteriziraju ih religijski, (na počecima samo konfesionalni!) pluralizam, institucionalna diferencijacija, profesionalna specijalizacija i svjetonazorsko ideologijski pluralizam. Takvom je stanju stvari u modernom društvu bitno pridonijela *racionalizacija života koja je jamačno i supstrat* takvoga društva. Sve to po sebi i na izravan način implicira poimanje, razumijevanje i praktično ponašanje ljudi, glede pitanja (univerzalnih) načela istine, proces i fenomen sekularizacije modernih

društava i gubljenja čvrstih univerzalnih uporišta u praktičnome moralnom ponašanju ljudi. U tim i takvim okolnostima, (modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije) društva, pitanja univerzalnog shvaćanja istine, a time i religije i religioznost koje takvo univerzalno shvaćanje istine prihvaća, sve više “emigriraju” iz manifestativne društvene sfere u privatnu, intimnu sferu pojedinca. Gube svaku društvenu relevantnost. Relativnost poimanja istine, racionalizacija života i sekularizacija, odnosno shvaćanje irelevantnosti religije i religioznosti za društvo idu zajedno. In ultima linea trebalo je napraviti samo mali korak, odnosno povući krajnju konsekvencu, i od relativnosti doći do *relativizma*, a od sekularizacije do *sekularizma*. A to nipošto nije isto jer su *relativizam* i *sekularizam* ideologije koje *opravdavaju* takovo stanje stvari. Sociološko je pak pravilo, a povijest je to dostatno potvrdila, da se (radikalne) ideologije redovito pretvaraju u diktature. Suvremena *diktatura relativizma*, o kojoj govori Benedikt XVI., samo je (čak u globalnim razmjerima!) zorna potvrda toga pravila.

Vrijeme je, međutim, pokazalo da se iskonska pitanja *istine* i *cjelovitoga smisla ljudske egzistencij*, a to su po sebi i na izravan način religijsko-religiozna pitanja, ne mogu dugo i bez ozbiljnih posljedica prešućivati. Čovjek naime ne može egzistirati na neistini, ili pak samo na krhotinama «svoje istine». Radikalizam relativizma vodi k njegovoj apsolutizaciji, a apsolutizacije pak uvijek završavaju u različitim i raznorodnim (apsolut)-izmima, ideologijama, koje lako postaju diktaturom. Ekstremno isticanje (religijske) svjetonazorske neutralnosti, odnosno «napuhavanje» takve neutralnosti i pluralnosti od strane sekulariziranih društvenih sustava u moderni, dovest će do «*sekularističkog svjetonazora*» u postmoderni. Ukoliko se pak takav sekularistički svjetonazor apsolutizira, on također postaje ideologijom koja (o)lako može postati čvrstim temeljem za diktaturu. Suvremena planetarna gibanja, utemeljena na ideologiji relativizma tom globalnom procesu neidentificiranih autora, govore dovoljno tome u prilog. Riječ je, dakako, o diktaturi sui generis, relativizma.

Potrebno je, međutim, velikim koracima i u kratkim crtama ponovno naglasiti ključne društvene momente koji su doveli do relativiziranja poimanja razumijevanja i shvaćanja istine u suvremenom društvu. A to je ponajprije cjelovita i sveprisutna kriza modernosti.

Naime, optimistička i naivno-religijska očekivanja moderne koncem 60-ih počinju doživljavati svoj početak kraja. Potpuni fijasko nove ljevice na političkom području definitivno ruši mogućnosti realizacije političke utopije i njezinih slatkorječivih soterioloških obećanja. Legitimnost cjelovitoga društva i pojedinca u njemu posta(la)je upitnom i problematičnom. Civilizacija koja je obećavala da će (pozitivna) znanost riješiti sve probleme

čovjeka i društva našla se više pred razornim i katastrofičnim prijetnjama od rezultata te iste znanosti negoli pred rješanjem svekolikih ljudskih problema.

«Raskorak između tehničkih i tehnologijskih dostignuća, s jedne strane, i etičke svijesti i (ne)moralnoga, preciznije kazano neodgovornoga ljudskoga ponašanja, s druge, ne da se “*znanstveno*” nadvladati. Ontološki hijat između fizike i *meta-fizike* doveo je u svojim počecima do supostojanja dviju paralelnih istina: znanstvene i religijske. Svijet moderne, poglavito u svojoj prosvjetiteljskoj, svjetonazorskoj varijanti, priklonio se prvoj. A kada je daljnjom fragmentarizacijom istine «došlo do globalnoga gubljenja smisla, svijet moderne (p)ostaje lišen svoje utopističke aureole»¹⁷.

Ono pak što je na globalnome društvenom planu prethodilo radikalizaciji relativizma bilo je svekoliko potkapanje temelja i *rušenje poglavito religijskih sadržaja moderni njezinih «istina»: vjera u znanost, linearni progres, lažna obećanja društvene utopije, kolosalna i spektakularna rušenja «velikih priča» i «metanaracija»*. Raz-čarana slika svijeta postaje **raz-o-čaranom**. Moderna kasnih šezdesetih, dakle, iscrpljuje sve tradicionalne oblike svoga legitimiteta i dovodi do osjećaja sveprisutne krize. Fragmentarizacija istine, i slike svijeta dovodi do gubljenja globalnoga smisla. A na pitanja globalnoga smisla i konačnih dobara valjane odgovore nipošto ne može dati radikalno relativiziranje istine niti pak «posjedovanje» istine, nego njezino trženje. Ne s namjerom da bi se «posjedovala i/ili imala» i nametala drugima i drugačijima, nego kako bi se, posluživši se riječima sv. Augustina, «našavši još više tražila».

Oni pak kojim kroče putem koji radikalno relativizira svaku obvezujuću, vrijednosno-normativnu istinu ne zadržavaju se, nažalost, samo na relativizaciji svih («tuđih») istina nego idu do apsolutizacije vlastitoga relativističkoga stava. «Bespoštedna kritika sveg postojećega» osim «*vlastite istine*» kao «znanstvenoga pogleda na svijet», u ne tako davnoj prošlosti pokazala se kao totalitarna diktatura kolosalno urušenog sustava. Apsolutizacija vlastitoga relativizma, dakle ideologije koja opravdava relativistički nazor na svijet, također vodi u diktaturu, ali mnogo suptilniju i sofisticiraniju, primjerenu vremenu njezina nastanka, *diktaturi relativizma*. Doduše, po formi i vanjskim pojavnim oblicima različitu od onih koje smo do sada povijesno već upoznali, ali vrlo sličnu po svojoj biti i sadržaju. Ideologija koja po svojoj naravi teži k apsolutizaciji, (p)ostaje ideologijom, makar se i nazivala relativizmom. Postavši ideologijom koja *opravdava takovo* stanje stvari (s ovim sufiksom – izam!), relativizam, kao i svi dosadašnji povijesni – *izmi* postaju totalitarno usmjereni.

17 S. Tadić, *Tražitelji Svetoga*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2002., str. 224.

Postavši relativizam, i ono što u korjenu svoje etimologije nema težnju k apsolutnome ili apsolutizaciji, teži k intoleranciji i isključenju drugoga i drugačijega. Svoj sekularni svjetonazor, paradoksalno, proglašava apsolutnim i na taj način postaje svojevrsnom *svjetovnom religijom*. A u religijama, pa i svjetovnim, (štoviše njima naročito!), immanentan je i fundamentalizam. A fundamentalizam je po definiciji nametanje svojih religijskih «istina» drugima. A kada to čini I(i)stini neprimjerenim sredstvima, onda se to zove diktatura. Ukoliko se povežu zajedno, kao što to vrijeme i društvo u kojemu živimo zorno pokazuje, relativizam i diktatura (p)ostaje – *diktaturom relativizma*

Ono pak što bi bilo primjereno suvremenom pluralnom, multikulturalnom svijetu i njegovu civilizacijskom stupnju razvitka, nipošto nisu diktature i/ili posjedovanje istine, nego njezino traženje. Traženje koje se nikada ne bi smjelo pretvoriti u «posjedovanje». *Posjedovatelj* istine, pa makar se radilo i o posjedovateljima *«istine relativizma»*, (o)lako postaju ideolozi. A ideolozi, po definiciji, teško odolijevaju iskušenju da druge i drugačije «dovesti do istine». Imaju li političku moć u rukama, a u glavama postmoderno određenje istine kao (političke) pragme, interesa i korisnosti, one koji nisu pripadnici «njihove istine», ponekad razumije se i svim istini neprimjerenim sredstvima, žele «privest k istini». Pa, ako je potrebno, i «izvozom demokracije» i u njezino ime.

U globalnome gubljenju smisla, odnosno vrijednosno normativne obvezujuće istine, nakon raz-o-čaranja svjetovnim i onim čemu se iskazivao kult kao religijskomu («znanost», «progres», ideologija), tj. moralno-etičkoj obvezujućoj istini, dolazi do «povratka svetoga», ali i do daljnje sekularizacije, odnosno radikalizacije *«sekularističkog svjetonazora»*. Ironija je u tome da upravo taj sekularistički svjetonazor, koji je religijskim svjetonazorima zanijekao pravo na istinu postaje sve agresivnijim i netolerantnijim. Time na političkom (društvenom) planu prijeti narušavanjem pravila svjetonazorske neutralnosti. Upravo na tom području, svjetonazorske neutralnosti, za svoju poziciju (apsolutnoga relativizma!) traži privilegirano mjesto apsolutno važećega svjetonazora.

Mnoge analize ukazuju na to da se taj proces i dalje nastavlja. A to znači da se uz raznorodne religijske i quazireligijske i fundamentalizme, integrizme (i različite –izme!) javljaju i sekular-izira-ni svjetonazori i fundamentalizmi u različitim formama apsolutizacije, tj. diktature relativizma. I jedni i drugi za sebe drže da posjeduju istinu i teško odolijevaju iskušenjima da je ne nameću drugima i drugačijima od sebe. Budući pak da pripadnici ovoga posljednjega, sekularističkoga nazora na svijet, u postmodernom vremenu obično u rukama imaju i političku i ekonomsku moć, a jednom sekularizirano društvo nikada više neće postati sakraliziranim i monolitnim, mogu u svojoj isključivosti postati jednako opasnim kao i prvi.

Literatura

- H. Burger, (1979.), *Filozofija tehnike*, Zagreb, Naprijed.
- U. Beck, (1986.), *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt.
- F. Fukuyama, (1994.), *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Habermas, J. (1985.), *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- S. Hatington, (1998.), *Sukob civilizacija*, Zagreb, Izvori,
- H. Grotii, (1758.) *De jure belli ac pacis : libri tres in quibus jus naturae et gentium item juris publici praecipua explicantur : cum annotatis auctoris eiusdemque dissertatione de mari libero*, Lipsiae, impensis Ioannis Pauli Krausii.
- K. Kumar, (1988.), *The rise of modern society, Aspects of the spcial and political development of the West*, Oxford, Basil Blackwell.
- J. Moltmann, (2005.), *Raspeti Bog Kristov križ kao temelj i kritika kršćanske teologije*. Rijeka, Ex libris.
- B. Smart, (1995.), *Modernity, postmodernity and the Present»* Turner, Bryan S. (ed.), *Theories of Modernity and Postmodernity*, London, Sage.
- B. Smart, (2005.), *Moderity* Rijeka, Ex libris,
- B. Smart, (2005.), *Postmodernity* Rijeka, Ex libris,
- N. Sekulić, *Postmodernizam i kraj antropologije*, *Sociologija*, Vol. XLIV (2002.), br. 4.
- N. Seppmann, (1997.), *Die «Postmoderne» als Realitet und Idiologie* ,
Dokumentationssystem, für Gessellschaftstheorie, Gesichte und Politik.
- S. Tadić, (1993.), *Službenici Svetoga*, Zagreb, Školske novine.
- S. Tadić, (2002.), *Tražitelji Svetoga*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- B. S. Turner, (1995.), *Theories of Modernity and Postmodernity*, London: Sage.
- G. Vatimo, (2000.) *Kraj moderne*, Zagreb, Matica hrvatska.
- M. Weber, (1964.), *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der verstehenden Sociologie*, Tübingen.
- Z. Zeman, (2004.), *Autonomija i odgođena apokalipsa*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.